

УДК 94+72-051(477)

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.30.2025.331779>

В. М. ВАСИЛЬЧУК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри психології і туризму,

Київський національний лінгвістичний університет (Україна, Київ)

e-mail: vladimir_vasyl@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6753-4686>

ФІЛОСОФІЯ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЙОГАНА-ГОТТФРІДА ШЕДЕЛЯ (1680–1752 рр.)

Анотація

Метою статті є комплексний та поліаспектний аналіз спадщини українського архітектора XVIII століття з північнонімецьким корінням Йогана-Готтфріда Шеделя та його внеску в розвиток української архітектури епохи Просвітництва. **Методологія** дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності, а також системності та комплексності, науковості, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних методів. При проведенні цього дослідження були застосовані загальноісторичні методи історіографічного, порівняльного, термінологічного аналізів. **Наукова новизна.** Визначається тим, що це одна з перших спроб комплексного аналізу історичної розвідки про видатних німецьких діячів. В дослідженні розглянуто особливості оцінки діяльності архітектурної творчості Йогана-Готтфріда Шеделя. Зазначено, що просопографічні дослідження допомагають комплексно та з більшою вірогідністю дослідити життя й діяльність цілих німецьких родин із позиції не лише біографічних фактів, а з урахуванням великого комплексу даних, таких, як соціальні зв'язки, уподобання, політичні погляди та ін. Зазначено, що просопографічні методи дослідження допомогли нам створити портрет німецького майстра Й.-Г.Шеделя. **Результати дослідження.** Отже, у зв'язку з поступовими інтеграційними процесами в Україні, які спрямовані в систему Європейської співдружності, вивчення історії українських німців, які проживали та проживають на території нашої держави, становить науковий та практичний інтерес. Крім цього, роль особистості в історії залишається актуальним напрямом розвитку історичної науки. Також, сьогодні є цінним історичні розвідки про видатних німецьких діячів, пам'ять про яких слід зберегти для майбутніх поколінь громадян України. Таким чином, історія кожного народу, який населяє Україну, є невід'ємною частиною нашої загальної державотворчої історії.

Ключові слова: Шедель, Й.-Г.Шедель, архітектура, українське бароко, дзвіниці, історичні пам'ятки.

THE PHILOSOPHY OF THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF JOHANN GOTTFRIED SCHEDEL (1680–1752)

Abstract

The purpose of the article is a comprehensive and multidisciplinary analysis of the legacy of the eighteenth-century Ukrainian architect with North German roots, Johann Gottfried Schödel, and his contribution to the development of Ukrainian architecture of the Enlightenment. **The research methodology** is based on the principles of historicism and objectivity, as well as systematicity and complexity, scientificity, and the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical methods. In conducting this study, the author used general historical methods of historiographic, comparative, and terminological analysis. **Scientific novelty.** It is determined by the fact that this is one of the first attempts at a comprehensive analysis of historical research on prominent German figures. The study examines the peculiarities of assessing the architectural work of Johann Gottfried Schödel. It is noted that prosopographical research helps to comprehensively and with greater probability study the life and activities of entire German families from the standpoint of not only biographical facts, but also taking into account a large set of data, such as social ties, preferences, political views, etc. It is noted that prosopographical research methods helped us to create a portrait of the German master J. G. Schödel.

Research results. Thus, in connection with the gradual integration processes in Ukraine aimed at the European Community, the study of the history of Ukrainian Germans who lived and are living in our country is of scientific and practical interest. In addition, the role of the individual in history remains a relevant area of historical science. Historical research on prominent German figures is also valuable today, and their memory should be preserved for future generations of Ukrainian citizens. Thus, the history of every nation that inhabits Ukraine is an integral part of our common state history.

Keywords: Schedel, J.-G. Schedel, architecture, Ukrainian baroque, bell towers, historical monuments.

Вступ. Нині дуже актуальна думка німецького архітектора Ф. Мейзера що, українські архітектори дивляться на Захід, бо вірять, що, приєднавшись до Європи, суспільство можна реформувати краще та швидше. Україна – багатонаціональна держава. Там дуже різні архітектурні традиції: від візантійських елементів на сході і потужного польського впливу на заході. Це великий скарб! Мені залишається лише побажати, щоб українські архітектори це зрозуміли та оцінили, побачили у своїх традиціях ресурс для нових та сучасних проєктів (Тиравський, 2023).

В Україні для мирного співіснування етнічних етносів враховуються мовні, культурні та ментальні відмінності. Так, етнічні особливості не є бар'єром у співіснуванні між народами, а навпаки взаємодоповнювати один одного та збагачують культурні надбання України. Таким чином, створення демократичної, соціально толерантної, сучасної держави засноване на принципах поваги до всього мультинаціонального населення країни. Багатоетнічність народу України на початку ХХІ ст. стає важливим чинником соціальних, політичних процесів, що відбуваються в суспільстві. Курс політичної спрямованості, який взяла наша держава, є досить важливим, а тому вивчення історії етнічних груп є актуальним в Україні. Сучасні науковці досліджують питання соціального, економічного, політичного, культурного життя німецьких поселенців роблячи акцент на комплексному дослідженні всіх сфер життя та функціонування цього етносу. Сьогодні дослідження питання діалогу є важливим для розуміння соціально-економічних і культурних тенденцій ХІХ та ХХІ ст. в Україні.

Ось чому, історія архітектора німецького походження Й. Шеделя давно є предметом всебічного вивчення дослідників в Україні. Різні наукові публікації про відомого архітектора, написані на сучасному та історичному ономастичному матеріалі, не тільки містять аргументовані висновки і варті спостереження, але й ведуть до наукового обігу нових фактичних матеріалів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській і зарубіжній історіографії дослідження спадщини Йогана-Готтфріда Шеделя відбувалося без наукової систематизації. Так, біографічні матеріали, які стосуються цього митця містяться в 10-му томі Енциклопедія історії України (Смолій, 2013, с. 625), в публікації Л. Корж (1983), в дослідженні Січинського (1956), та Ю. Федоріва (1967).

Серед публікацій, в яких згадується архітектурний доробок Йогана-Готтфріда Шеделя виділимо публікацію Асеева Ю. (1976), яка стосується київських архітекторів ХVІІІ ст., Білецького П.О. про українське мистецтво другої половини ХVІІ-ХVІІІ століть (1981), монографічне дослідження Кіндратюка Б. про традиції дзвонарської культури України (2012), а також публікацію Сіткарьової О. В. (2009). про формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври ХVІІ-ХХ ст.

Серед публікацій останніх років відмічаємо лише фрагментарні згадки про життя, діяльність та спадщину Йогана-Готтфріда Шеделя в публікаціях періодичних видань (статті в газетах та на сторінках інтернет-видань). Зокрема, Лук'янчук, Г. (2017) та Терещук, Г. (2009) описували епоху в якій жив і творив митець, а науковець

Тиравський, В. (2023) в своїй публікації описав погляди німецького архітектора на відбудову зруйнованих церков в Україні після війни.

Основою джерельної бази пропонованої статті є документи, які містяться в фондах Центрального державного історичного архіву України в місті Києві. Зокрема, використовувалися матеріали справ фонду 128 – Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, м. Київ, фонду 220 – Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією та фонду 59 – Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією.

В цілому, історіографічний аналіз публікацій свідчить про те, що з цієї проблеми до сьогодні відсутні узагальнюючі дослідження. Наявні напрацювання мають фрагментарний характер, стосуючись розглянутої теми лише в контексті загальних проблем. Тому актуальність пропонованої статті є беззаперечною.

Метою статті є комплексний та поліаспектний аналіз спадщини українського архітектора XVIII століття з північнونیмецьким корінням Йогана-Готтфріда Шеделя та його внеску в розвиток української архітектури епохи Просвітництва.

Завданнями пропонованої статті є: проаналізувати наявну джерельну базу дослідження та її українську та зарубіжну історіографію, визначити основні історичні віхи, явищ у житті представників родини Й-Г. Шеделя; проаналізувати архітектурні проєкти українського митця та визначити його внесок в розвиток української культури епохи Просвітництва.

Методи та методологія проведеного дослідження. Методологія дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності, а також системності та комплексності, науковості, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних методів. При проведенні цього дослідження були застосовані загальноісторичні методи історіографічного, порівняльного, термінологічного аналізів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично склалося що, українська архітектура пронизана поліетнічною інтертекстуальністю та колоніальними травмами – і все ж вона залишається унікальною та повною несподіванок. Протягом всього часу свого розвитку українська архітектура утворювалась під впливом різних архітектурних течій – від та архітектури тих держав, у складі яких перебували ті чи інші землі України. Таким чином, на різних історичних етапах західна культура була визначальною, не лише в часи стародавньої Русі, але і пізніше в часи Литовської та Польської держави. І лише пізніше інкорпорація України до московської країни вела до вестернізації та модернізації Московії та до провінціалізації України.

Адже, особливе місце в європейській культурі XVII – XVIII ст. зайняла культура доби бароко (італ. *barocco* – дивний, вибагливий, химерний). В архітектурі стиль бароко успадкував форми італійського Відродження, проте, перевершив його за складністю і різноманіттям. Розвиваючись майже синхронно в кожній із європейських країн, бароко виявляє яскраву самобутність та унікальність усіх національних варіантів, у тому числі й українського. Цей стиль став предтечею унікального архітектурного феномену – козацького (українського або мазепинського) бароко який розквітнув у добу Просвітництва. Тут варто зазначити, що у всі історичні епохи України архітектори брали на себе відповідальність відтоді, як починали працювати над проєктом. Далі продовжували нести її навіть після смерті. Це обдаровані люди, чуйні настільки, що точно передбачали прийдешність.

Нині, цікаво подивитися сучасні електронні веб-сторінки вільної Інтернет – енциклопедії – Категорія: Персоналії: Гамбург (<https://uk.wikipedia.org/>). Там ми можемо бачити 364 уродженців м. Гамбурга, де є такі відомі особи: Ф. Мендельсон

(1809-1847) – композитор-романтик, Йоганнес Брамс (1833-1897) – композитор, Герман Гельмер (1849-1919) архітектор, Гельмут Шмідт (1918-2015) – Федеральний канцлер Німеччини, Ангела Меркель (1954) – Федеральний канцлер Німеччини та ін. Таким чином, Гамбург знає місто Німеччини видатних осіб. Отже, не дивно, що тут народився майбутній філософ архітектури Й. Шедель. Але, на жаль, мабуть колись німецьке прізвище Шедель з'явиться в Гамбурському довіднику особистостей?

Дослідники-філологи зазначають, що оригінальна етимологія прізвища Шедель (нім. Schädel) – череп (укр. мова). Також, синоніми слова schädel – haupt, ·kopf, ·rübe. (1 geisterhafter schädel – примарний череп; 2 schädel englisch – череп англійський; 3 schädel amazon – череп амазонки; 4 starchild schädel – череп крохмального черепа; 5 schädel kaufen – купити череп; 6 maya schädel – череп майя; 7 deutsche rechtschreibung Schädel – німецький правопис черепа; 8 Schädel Wörterbuch – словник черепа; 9 nmr schädel – ЯМР череп та ін.). Отже, етимологія черепом черпав. У багатьох мовах слово зі значенням “череп” етимологізувати досить важко. Нідерландське schedel містить вже забутий сенс “верхівка, верхівка” (пор. німецьке Scheitel “тем’я, верхівка; проділ”). Англійське skull було запозичено у скандинавів, а ті словом skalli позначали просто лису голову (пор. ісландське skalli “лисина”) (Cassier, 2021). Латинське calvaria, до речі, теж має “лису” семантику). Якщо заглянути далеко в історію, містику, космогонічні міфи, мистецтво, етимологія понять та сучасність знань – наводить на різні роздуми.

Показово, що майбутній архітектор та теоретик мистецтва Йоган-Готтфрід Шедель (Gottfried Johann Schädel) народився близько 1680 р. в м. Вандсбеку (нині йє один з районів м. Гамбурга (Groß-Hamburg-Gesetz) від 26 січня 1937 р.) (Kummereincke, 2023).

Чим далша від нас епоха, тим важче нам зрозуміти життя й інтереси людей тих часів. Але кожна епоха залишає свідків, що красномовно розповідають нам про неї. Так, архітектор і скульптор А. Шлютер (Andreas Schlüter, 1664–1714) в 1694 р. працює в Пруссії, прикрашаючи її столицю Берлін і замиський комплекс королівських резиденцій Потсдам. В столиці добудовує розпочату раніше класицистичну за образом будівлю Цейхгаузу, – одну з кращих споруд столиці Німеччини, що відзначається композиційною чіткістю й пропорційністю фасадів. У 1698 р. А. Шлютер реконструював королівський палац в Берліні й запропонував розчистити перед ним площу на зразок королівських майданів французьких міст. 1706 р. збудував Арсенал на початку проспекту Унтер-ден-Лінден. Цим було закладено важливий елемент у розвитку архітектурного ансамблю проспекту (Єрошкіна, 2019, с.110; с.117).

Але, у 61 річному віці він залишає Берлін і їде до Московії. Знаково, що він бере з собою свого учня як майстра камихних, палатних і гіпсових робіт з Гамбурга Й. Шеделя. 1 травня 1713 р. був підписан договір з Я. Брюсом, для робіт у Санкт-Петербурзі в чині “директора будівництва” (Nachrichten aus Schlüters Leben, 1898, s. 15).

Дослідники біографії архітектора Й. Шеделя вказують що, він володів секретами італійських будівельників та майстрів. Недаром у 1918 р. Ф. Ернест у праці “Київські архітектори XVIII віку” (1918 р.) вказував, що постать знаного архітектора Лаврської дзвіниці, архітектора – італійця Й. Шеделя довгий час була загадкою для киян (Ернст, 1918, с. 6–7).

Професор Київського державного інституту кінематографії та Київського художнього інституту С. Гіляров у своїй статті “Йоганн Готтфрід Шедель” в газеті “Нове українське слово” (1941 р.), висвітив яскраві біографічні сторінки відомого

архітектора. Науковець вивчав процеси становлення видатних митців, досліджував ставлення художників до сучасного їм політичного устрою, розглядав формування їхніх творчих, суспільно-політичних, філософських та державницьких поглядів. С. Гіляров зробив вагомий внесок у вивчення спадщини відомих митців минулого. Також цьому, сприяв у 1731 р. Р. Заборовський архієпископ Київський, Галицький і всієї Малої Росії (митрополитом став іменуватися лише з 1743 р., коли імператриця Єлизавета Петрівна повернула Київській кафедрі статус митрополії). Він в 20-х роках XVIII ст. перебував у Петербурзі і побачив те, що там створив відомий майстер-будівельник. Він переконав майстра переїхати в Україну (Сундюков, 2007). Так, Р. Заборовський зробив офіційне запрошення до Києва німецькому майстру Й. Шеделю. Втім у подальшому це сприяло розвитку плідної праці і дружніх відносин між ними. Після цього Й. Шеделю вважали головним митрополичим архітектором і одним з найяскравіших авторів українського бароко.

Окрім того, будівельні роботи, що відбувалися в Києві за митрополіта Р. Заборовського, за своїм об'ємом та значенням можна порівняти лише з добою гетьмана І. Мазепи. В більшості з них брав участь архітектор Й. Шедель, з яким Р. Заборовський тісно співпрацював упродовж всього періоду перебування на Київській митрополичій кафедрі. Історики вказують, що він добре розбирався в мистецтві, особливо сакральному, а також “дуже любив займатися будівництвом”. Цьому сприяла дружба з метром Й. Шеделем. Історичні джерела указують, що захоплення митрополита архітектурними проектами було широко відомим. Так, у 1739 р. імператриця А. Іванівна надіслала в подарунок Р. Заборовському готовальню, набір креслярських інструментів (*Лист імператриці Анни Іванівни архієпископу Київському Рафаїлу про дарування готовальні та проведення молебню біля мощей Св. Варвари (1739, 21 лютого), акр. 1–2зв.*).

Владика помер 22 жовтня 1747 р. похований у митрополичому склепі на території Софійського собору (Федорів, 1967, с. 270). Тіло Рафаїла залишалося нетлінним і було відкрито для огляду до середини XIX ст., коли вхід у митрополичий склеп закрили чавунними плитами. Важливо, що втрачені останки архієпископа, було знайдено у травні 2022 р.

23 лютому 1731 р. Й. Шедель разом із родиною рушив до Києва. Разом з ним їхали син Антон, який з часом став архітектором, і донька Єлизавета. Він приїхав до Києва і уклав контракт на будівництво за три роки цегляної дзвіниці з архімандритом Києво-Печерської лаври Романом Копю з братією (*Копія контракту укладеного між архімандритом Києво-Печерської лаври Романом Копю з братією архітектором Йоганом Готфрідом Шеделем на будівництво за 3 роки цегляної дзвіниці за даним зразком (1731, 23 лютого), акр. 10*).

Розглядаючи історію архітектури то треба зауважити, що першими спорудами-хмарочосами України були не будинки а дзвіниці. Також, потрібно зауважити, що перші дзвіниці в Західній Європі відомі з середини VIII ст., в Україні – від XV ст. Але, перші відомі історичні дзвіниці були дерев'яними. У 1584 р. німецький купець й мандрівник Мартин Груневег, який відвідав Київ згадував, що: ми підійшли до монастиря, розташованого у прекрасному великому селі на горі над Дніпром. Біля брами в мурах під каплицею ми спішилися і повели коней за вуздечку. Просто над брамою піднімається вгору довгий провулок, уздовж якого по обидва боки ченці мають свої келії. І в кожного свій окремих будиночок і сад, все майстерно споруджено з дерева. Коли пройдеш цей провулок, опинишся на великому майдані, на якому зліва стоїть велика кам'яна церква Пречистої, так русини називають нашу дорогу Діву. Дзвінична вежа з дерева, на ній годинник, що в цій країні є дивом (Ісаєвич, 1981,

с.204-205). Також, видатний український архітектор В. Січинський в праці “Історія українського мистецтва” згадує про дзвіниці які намальовані на старих гравюрах Києва 1638 р. (Січинський, 1956, с. 101).

Мандрівник із Сирії Булос аль-Халябі Ібн аз-Заїм аль-Халябі, відомий під іменем Павло Халебський побував в Україні в 1654 та 1656 р. Він згадував, як ударили у великий дзвін, ми вийшли подивитися на нього й побачили дещо приголомшливе. Він набагато більший від дзвона Печерського монастиря (Халебський, 2009, с. 156). Але, стара дзвіниця згоріла під час великої пожежі на території монастиря 1697 р., під час якої було знищено також майже всі дерев’яні монастирські споруди.

Перші кроки відбудови дзвіниці починаються з початку XVIII ст. Так, у Центральному державному історичному архіві України, м. Києва є копія свідчення за підписом архімандрита Києво-Печерської лаври Іоаннікія Сенютовича, в Київську губернську канцелярію щодо надання гетьманом Іваном Мазепою у 1707 р. 4 000 рублів на зведення в Києво-Печерській лаврі цегляної дзвіниці (*Справа про асигнування грошових сум на будівництво лаврської дзвіниці та затвердження прав Києво-Печерської лаври на володіння Либідською та Новодницькою річковими переправами. Лист гетьмана Скоропадського Київському губернатору по цьому питанню (1720, 29 серпня – 1 грудня), акр.5*).

У 1707 р. розпочали нове будівництво і московський архітектор Д. Аксамитов встиг лише скласти фундамент і невдовзі помер. Знайти нового архітектора було важко, бо в цей час проводилися великі будівельні роботи в Петербурзі, тому в іншому місті архітектор міг бути призначений лише за наказом царя. У 1720 р. до Лаври було направлено архітектора Ф. Васильєва, якому запропонували попередньо намалювати “абрис”, щоб дзвіниця “имела в себе довольно высоту и ширину, крепость и красоту”. Коли архітектор Ф. Васильєв почав працювати він запропонував кілька готових “зразків” дзвіниці. Отже, один був затверджений духовним собором. В цьому році майстер склав кошторис, але він не був затверджений монастирем і Ф. Васильєва зробили крайнім і зупинили проект. Причина була проста не було грошей (Асєєв, 1976, с. 8–9). Так, через несправедливі звинувачення Ф. Васильєв на початку 1722 р. від’їжджає з лаври. Це привело до пошуків нового архітектора для будівництва дзвіниці.

В історії Києва так сталося, що будівельні роботи розпочали лише через десять років під наглядом майстра палатної і кам’яної справи – Й. Шеделя, який значно переробив попередній проект: прибрав один з ярусів і збільшив висоту дзвіниці до 96 м 52 см, завдяки чому вона на довгий час стала найвищою мурованою спорудою Східної Європи.

Невдовзі з 1731 р. по 1745 р. Й. Шедель працював над будівництвом дзвіниці Києво-Печерської Лаври у перехідному стилі від бароко до класицизму, однієї з краших веж Східної Європи XVIII ст. Якщо подивитися хронологію будівництва дзвіниці то це десятки років створення шедеву архітектури Європи. Майстер отримав у Москві ескіз дзвіниці, але він переробив його і створив фактично нову споруду за своїм проектом. Співставлення поверхових вимірів двох проектів, а також натурні обміри дзвіниці, які виконано під час реставраційних робіт у 1956–1961 рр., підтверджують, що вона будувалася за проектом Й. Шеделя (Білецький, 1981, с. 25).

25 травня 1731 р. відбулося закладання фундаменту дзвіниці, Й. Шедель пише, що “А за прибуттям моїм... зачинав оній дзвониці фундамент робити... у тому фундаменті зачате мою справу хвалило, що фундамент добрий і краще за нього зробити не можна” (*Про улаштування Лаврської Великої дзвіниці кам’яної і на годинник (1731-1759, акр.34)*). Майстерність Й. Шедела була в тому, що він не

використав фундамент, який було закладено в 1707 р. архітектором Д. Аксамитовим. За його вказівкою був зроблений новий проект фундаменту. Також, Й. Шедель планував, що дзвіниця повинна була мати кам'яну баню з чотирма круглими вікнами (люкарнами) і закінчуватись шпилем. Пізніше він змінив кам'яну баню на залізну, а замість шпиля зробив шию з банею і хрестом. Згідно контракту, майстер думав побудувати дзвіницю за три роки, але з бюрократією монастиря це затягнулося на чотирнадцять років.

Сьогодні над усіма спорудами Києво-Печерської лаври височить Велика лаврська дзвіниця, яка поступово звужується вверху, з позолоченою банею. Ця архітектурна споруда являє собою восьмигранну чотириярусну вежу висотою 96,52 м. Діаметр основи дзвіниці складає 28 м, товщина стін в нижній частині – 8 м.

Отже, перший ярус будівлі великої лаврської дзвіниці висотою 12,44 м оформлений гладким рустом і має, окрім центрального входу, який веде до сходів, ще сім дверей до ізольованих приміщень. Будівля має вісім входів, над трьома з яких вмонтовані барельєфи на камені XV ст., що були перенесені з Успенського собору. Стіни цього ярусу закінчуються тосканським антаблементом з розвиненим і виступаючим карнизом. В першому ярусі знаходився лаврський архів.

Дуже важливо те, що велика лаврська дзвіниця стала символом єдності та соборності України. Так, 22 серпня 2017 р., на першому ярусі Великої Лаврської дзвіниці відбулася знакова подія культурно-мистецького заходу “Україно, всі ми діти твої!”, присвячений 26-й річниці відновлення незалежності української держави. У межах заходу стало нагородження представниками Національного проекту “Книга рекордів України” Державної казначейської служби за впровадження Всеукраїнської акції “Вишивана моя Україна”. Крім цього, відбулося тут відкриття експозиції художніх творів вітчизняних митців та митців української діаспори з Австрії, Білорусі, Естонії, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, Хорватії, Чехії та ін. (Лук'янчук, 2017).

Також, другий ярус має 32 римсько-даричних колон, які розставлені групами по чотири між вісьмома вікнами. Зверху над ними навколо протягнуто масивний профільований антаблемент. Також, висота ярусу 16,15 м. У цьому місці розмістили лаврську бібліотеку, яка почала складатися, вірогідно, з перших років існування монастиря. З часом стародавні книги, рукописи було систематизоване (Корж, 1983, с. 9–10).

Третій ярус “іонічного чину” – дзвоний. Від нього й спостерігаємо суттєві відмінності від проекту Ф. Васильєва. Архітектору Й. Шеделю довелося відмовитись від ефектних скульптур на балюстрадах верхніх ярусів на користь більш економного і лаконічного варіанту. Заміна матеріалів на дешевші, порушення термінів робіт через незалежні від Й.Шеделя причини, нерівномірне просідання фундаменту, що спричинило деформацію конструкції, та інші випробування змусили архітектора переробляти первісний проект, у т.ч. відмовитись від одного верхнього поверху. Щоб запобігти перевантаженню й непередбачуваним наслідкам, на третій ярус було поставлено одразу запроектований меншим за діаметром п'ятий, який прикрашають колони з капітелями коринфського ордеру.

Сучасний четвертий ярус – висота 22,42 м. і він був він менший за третій. Також, ярус складається з восьми легких стоянів, що створюють восьмигранник. Як, що дивитися то, кожна грань була оформлена пучковими колонами коринфського ордену. Далі, над тричасним антаблементом четвертого ярусу з ліпленням по фризу здійснюється напівсферична баня висотою 13,69 м. Шия (барабан) дзвіниці має висоту 3,6 м, маківка – 5,24 м (там само, с. 11–12).

Також, сьогодні майже біля кожного храму височіють дзвіниці. Їх увінчують дзвони – великі та малі. Своїм співом сповіщають про урочисті чи сумні події. Отже, найбільше багатство монастиря – дзвони. З точки зору інструментознавства, дзвін визначається як музичний ударний інструмент. Його звучання вирізняється насиченим тембральним забарвленням, тому виокремити певний тон дещо складно. Висота звуку постійно змінюється. “Голос дзвонів означає голос Божої ласки, що людей до Бога кличе, – писав митрополит УГКЦ А. Шептицький. – Цей голос Божий – то так як відгомін Божої ласки, що кличе та запрошує християнина до кожного доброго діла та перестерігає перед кожним недобрим” (Терещук, 2009). Вчені – фізики вказують, що дзвін – це генератор енергії. Він випромінює велику кількість резонансних ультразвукових хвиль, які проникають у внутрішню структуру організму людини, поліпшують формулу крові й роботу судин. Вібрації, які народжує дзвін, очищують навколишній простір від хвороботворних мікробів (Блогер Оксана, 2018).

Отже, на дзвіниці 6 середніх дзвонів від 20 до 100 кілограмів, 7 маленьких від 10 до 20 кілограмів, і 3 великих – два з них по 3 тонни, а один – понад 5 з половиною тонн. 19 серпня 2014 р. на третій ярус був піднятий і встановлений 7-тонний дзвін “Всіх Святих”. Крім цього, поверхня дзвону прикрашена орнаментом. Крім того, на ньому зображено Успенський собор і вміщено текст, написаний церковнослов’янською в’яззю.

Науковці стверджують, що можна офіційно подивитися в Центральному державному історичному архіві України, м. Києва стародавні документи за 1746–1751 рр. – Екстракт (витяг) з книги витрат на будівництво Великої лаврської дзвіниці, який містить інформацію про лиття дзвонів, висоту дзвіниці з хрестом та окремі виміри за 1742 р., про видачу свідоцтва Йогану Готтфріду Шеделю у 1751 р. щодо благополучного завершення роботи в Лаврі та ін. (*Екстракт (витяг) з книги витрат на будівництво Великої лаврської дзвіниці, який містить інформацію про лиття дзвонів, висоту дзвіниці з хрестом та окремі виміри за 1742 р., про видачу свідоцтва Йогану Готтфріду Шеделю у 1751 р. щодо благополучного завершення роботи в Лаврі та ін. (1746–1751 рр.), арк. 1–2*). Отже, історія корисна тоді коли має своє підтвердження джерелами та унікальними стародавніми пам’ятками. Так, незалежно від форми джерел їм усім притаманні загальні властивості: віддзеркалення історичного буття через сприйняття сучасника чи людини наступних поколінь, а тому обмеженість в об’єктивному відтворенні подій; невичерпність умісту наявної в них відкритої або прихованої інформації; обмеженість за обсягами такої інформації внаслідок відбиття лише конкретного фрагмента історичної дійсності. Вчені під час дослідження писемних джерел завжди пам’ятають про інформаційну складову і велику цінність архітектурної історичної спадщини. Зауважимо, що на сучасному етапі вивчення історії дзвіниць, їх збереження та будівництво в державі зростає. Цьому сприяє активність засобів масової інформації, які багато уваги приділяють відродженню дзвонів і дзвіниць в Україні. Вивчення архітектури дзвіниць та їх збереження обумовлено ще тим, що в період повномасштабної війни розвивається внутрішній туризм в Україні. Отже, насамперед з розвитком релігійно-паломницького туризму, поселенням туристів у сім’ях священиків, відвідуванням церков, зацікавленням дзвонарством та ін. (Кіндратюк, 2012, с.133.).

У відповіді духовного собору на одне із прохань Й. Шеделя вказується дата завершення будівництва дзвіниці – 1 вересня 1745 р. У 1886 р., подаючи відомості в Москву про споруди монастиря, лавра пише: “Основана большая колокольня 1731 года мая 25 дня, а окончена в 1745 году по проекту, составленному архитектором Иоганном Готфридом Шеделем” (Асеев, 1976, с. 23–24). Таким чином, дата закінчення

будівництва дзвіниці, розміщена на фасаді, – 1744 р. – не відповідає дійсності, можливо, через затримку будівельних робіт, яку монастир хотів виправдати звинуваченням архітектора в неправильному закладанні фундаменту, від чого дзвіниця осіла і дала тріщини, а також тому, що він відійшов від первісного проекту. Коли у кладці будівлі утворились тріщини і розриви металевих зв'язків, у лаврі виникли сумніви щодо надійності конструкцій будівлі. Так, в червні 1741 р. Й. Шедель робить відписки архімандриту Тимофію Щербацькому та членам Духовного собору Києво-Печерської лаври з приводу критичних зауважень ченців, що оглянули в цілому зведену дзвіницю 31 травня 1741 р. (*Донесення Йогана Готтфріда Шеделя архімандриту Тимофію Щербацькому та членам Духовного собору Києво-Печерської лаври з приводу критичних зауважень ченців, що оглянули в цілому зведену дзвіницю (1741, 31 травня), арк. 34–34*). Й. Шедель досить чітко визначив сучасникам соціальне значення його витвору. Його пам'ятка належить культурі України, бо ні “в Русі, ні в Європі” такої не знайдеш. Таким чином, дзвіниця Й. Шеделя презентує належність України до Європейського культурного простору, як складової світової культури. Історія показує, що Дзвіниця, яка височіє біля Успенського собору, є висотною домінантою не лише Києво-Печерської лаври, а й усього Києва. Велика лаврська дзвіниця стала однією з найвеличніших споруд того часу.

Звинувачення, висунуті Й. Шеделю, виявилися неспроможними і робилися монастирем лише у тому, щоб виправдати себе та приховати справжні причини затримки будівництва дзвіниці. Отже, 1886 р., подаючи відомості в Москву про споруди монастиря, лавра пише: “Засновано велику лаврську дзвіницю 1731 травня 25 дня, а закінчено 1745 року за проектом архітектора Йоганна Готтфріда Шеделя” (*Справа про надсилання до академії мистецтв відомостей про архітектурні та історичні пам'ятки лаври (1886-1901), арк. 83*). Але, дата закінчення будівництва дзвіниці, розміщена на фасаді, 1744 р. і не відповідає дійсності можливо з-за затримки будівельних робіт.

Тепер дзвіницю називають “Шеделево диво”. XIX ст., після випробувань пожежами і землетрусами Велика лаврська дзвіниця була визнана надійним сховищем для архіву Києво-Печерського монастиря. Артилерійський обстріл Лаври під час наступу на Київ радянських військ у лютому 1918 р. та руйнування через вибух 1941 р. головної церкви обителі, коли на відстані близько 40-ка метрів від неї вистояла соборна дзвіниця, довели її міцність. І сьогодні, в умовах повномасштабної війни, під час повітряних тривог вона є одним з укриттів на території Національного заповідника “Києво-Печерська лавра”.

Зодчий Й. Шедель є автором кількох об'єктів на території лаври (ключня будинок намісника, прибудував притвор Троїцької надбрамної церкви, аркади на Ближніх і Далеких печерах, ганок-аркада надбрамної церкви Всіх святих та ін. Брав участь у розвитку Київського Братського Богоявленського монастиря, де під його керівництвом 1740 р. відновлено Богоявленський собор, 1732–1740 надбудовано другий поверх Старого академічного корпусу з конгрегаційною залом та Благовіщенською церквою (Смолій, 2013, с.625).

У 1746 р. було збудовано архітектором Й. Шеделем тріумфальну арку (браму). Головним поштовхом будівництва стала нагода відновлення православної Київської митрополії та повернення контролю над маєтками монастирів у 1743 р. Про це нагадує символічне зображення на фронтоні – митрополича митра над схрещеними пальмовими гілками. Брама Заборовського була парадним в'їздом до резиденції митрополита, яка належить комплексу будівель Софії Київської; до неї вела широка дорога від Золотих воріт. Нажаль від первісної брами зберігся тільки західний фасад.

Сучасна пам'ятка є лише частиною брами XVIII ст., яка являла собою кам'яну споруду прямокутної форми розміром 16,5х13,5 м. У середній частині брами був арковий проїзд завширшки близько 4 м, з боків його – кордегардії. Із західного і східного боків над проїздом височіли пишні барочні фронтони. XVIII ст. до Брами Заборовського з боку Золотих воріт вела вулиця, в перспективі якої за парадною брамою височів ансамбль Софіївського монастиря з палацом митрополита на першому плані. У XIX ст. в зв'язку з переплануванням території Києва Брама Заборовського опинилась у глухому провулку, а рівень землі перед нею підвищився майже на метр. 1822–1823 р. браму було замуровано, кордегардії розібрано, а на місці митрополичого двора посаджено сад (Діденко, 2017, с. 29). Від первісної споруди брами зберігся лише її західний архітектурно виділений вхід до будинку з фронтоном. Майстерність знаного архітектора Й. Шеделя і сьогодні вражає своєю монументальною красою. Так, стильова єдність архітектурних форм і всіх елементів декору свідчать про тонкий художній смак. В українській архітектурній спадщині Брама Заборовського є однією з найцінніших перлин Києва.

У серпні 1744 р. в Київ приїхала імператриця Єлизавета Петрівна. Вона вирішила заснувати літню резиденцію для монархів, Царський палац, де Андріївська церква в архітектурному ансамблі мала виконувати роль придворної. 9 вересня 1744 р. відбулася церемонія закладання церкви, під час якої імператриця разом митрополитом Р. Заборовським поклала у підвалини храму перші три цеглини. Були присутні О. Г. Розумовський та інші сановники і духовні особи. Також, Київський митрополит Р. Заборовський та митрополит Белгородський Антоній відслужили урочисту відправу (Сіткарьова, 2009, с.116–117).

Крім цього, існує припущення, що стало поштовхом до спорудження Києво-Печерською лаврою свого палацу. Історики та краєзнавці в своїх дослідженнях пишуть, що це офіційний візит імператриці Єлизавети. Так, в Києві не було жодного палацу для розміщення перших осіб держави. Отже, Єлизавета та її придворна свита близько 300 осіб розмістилися в будинку митрополита на території Києво-Печерської лаври. Після цього, імператриця захотіла мати власну резиденцію у Києві. Так, почалася унікальна історія будівництва Кловського палацу (сьогодні будівля Верховного суду України). Будівництво, що тривало з перервами у 1752–1756 рр. За договором автором проєкту став архітектор Петро Неєлов.

На думку дослідники-краєзнавців Кловський палац безперечно дуже близько стоїть до Меншиковського палацу (Оранієнбаум) або Великого палацу. Але, деякі деталі, наприклад рустування пілястрів нижчого поверху та загальне оброблення середнього ризаліту виразно вказують руку Й. Шеделя. Також існує припущення київського краєзнавця М. Закревського “Літопис і опис Києва”, що автор проєкту Кловський палац – Й. Шедель. Цю думку підтримує у своєму путівнику “Київ” К. Шерцький (Асадчева, 2024). Але, цей факт не зафіксований в історичних джерелах. Так, Кловський палац це унікальна пам'ятка епохи української бароко XVIII ст., яка має ще велику кількість таємниць і містики.

Таким чином, архітектурна спадщина архітектора-філософа Й. Шедела стала значним джерелом наукової інформації для таких історичних наук, як мистецтвознавство, історія архітектури і будівельна техніка, археологія, етнологія, історія української культури та ін. Також, це все вплинула на майбутнє містобудування, відкрила творчі напрямки, що сприяли формуванню прогресивних тенденцій в архітектурі. Саме тому сучасні дослідження історії німецьких майстрів а Україні мають різні аспекти де, у центрі знаходиться життя людини. Так, через їх життя і діяльність осмислюється історія України. На превеликий жаль, життя та

діяльність німецького аматора-будівельника Й. Шеделя ще не досить досліджено. Тому в наш час виникає ще більша суспільна потреба у вивченні історії видатних діячів та їхнього впливу на історичну пам'ять та спадщину України. Отже, пам'ятки історії, входячи в систему культурної спадщини, мають властивість зберігати та передавати різноманітну автентичну історико-культурну інформацію про минулі події та явища.

Конфлікт інтересів

Автор не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

ЛІТЕРАТУРА

- Асадчева, Т. (2024, 24 квітня). Від історичної пам'ятки до Будівлі Правосуддя: чим цікавий Кловський палац.
<https://lukl.kyiv.ua/vid-istorychnoyi-pamyatky-do-budivli-pravosuddya/>
- Асеев, Ю. С. (1976). *Розповіді про архітектурні скарби*. Радянська школа.
- Білецький, П. О. (1981). *Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть*. Мистецтво.
- Блогер Оксана, Г. (2018, 11 березня). Цікаво про дзвони.
<https://korali.info/temy/cikavo-pro-dzvoni.html>
- Діденко, Т.А. (укл.) (2017). *Свята Софія Київська. Інформаційна довідка*. Бібліотека ім. С. Олійника.
- Донесення Йогана Готтфріда Шеделя архімандриту Тимофію Щербачькому та членам Духовного собору Києво-Печерської лаври з приводу критичних зауважень ченців, що оглянули в цілому зведену дзвіницю (1741, 31 травня). Ф. 128. Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, м. Київ. (Оп. 1, Спр. 27, Арк. 34–34). Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК).
- Екстракт (витяг) з книги витрат на будівництво Великої лаврської дзвіниці, який містить інформацію про лиття дзвонів, висоту дзвіниці з хрестом та окремі виміри за 1742 р., про видачу свідоцтва Йогану Готтфріді Шеделю у 1751 р. щодо благополучного завершення роботи в Лаврі та ін. (1746–1751 рр.). Ф. 128. Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, м. Київ. (Оп. 3, Спр. 1, Арк. 1-2). Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК).
- Ернст, Ф. (1918). *Київські архітектури XVIII віку*. Друкарь.
- Єрошкіна, О. О. (2019). *Епоха класицизму : навч. посібник*. Вид. 2-ге, розшир. та допов. ХНУМГ ім. О. М. Бекетова.
- Ісаєвич, Я. Д. (1981). Мартин Груневег і його опис Києва. *Всесвіт*, 5, 204 – 211.
- Кіндратюк, Б. (2012). *Дзвонарська культура України: монографічне дослідження*. Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника.
- Копія контракту укладеного між архімандритом Києво-Печерської лаври Романом Копюю з братією архітектором Йоганом Готтфрідом Шеделем на будівництво за 3 роки цегляної дзвіниці за даним зразком (1731, 23 лютого). Ф.128. Києво-

- Печерська Свято-Успенська лавра, м. Київ (Оп. 1, Спр. 27, Арк. 10), Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК).
- Корж, Л. (1983). *Лаврська дзвіниця*. Будівельник.
- Лист імператриці Анни Іванівни архієпископу Київському Рафаїлу про дарування готувальні та проведення молебню біля мощей Св. Варвари* (1739, 21 лютого). Ф.220. Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією (Оп. 1, Спр. 337, Арк. 1–2 зв.), Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК).
- Лук'янчук, Г. (2017, 22 серпня). Символ єдності та соборності. *Голос України*.
<https://www.golos.com.ua/article/292772>
- Про улаштування Лаврської Великої дзвіниці кам'яної і на годинник* (1731-1759). Ф.128. Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, м. Київ (Оп. 1, Спр. 27, Арк. 34), Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК).
- Сіткарьова, О. В. (2009). *Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст. У Архітектурно-будівельна діяльність в Києві та Києво-Печерської лаврі в 1740–1760-х рр.* Ч. III., Т. 3. Хімджест.
- Січинський, В. (1956). *Історія українського мистецтва. Т.І. Архітектура*. Наук. т-во ім. Шевченка.
- Смолій, В. А. (гол. ред.). (2013). *Енциклопедія історії України* : [у 10 т.]. Т. 10 : Т–Я . Наукова думка.
- Справа про асигнування грошових сум на будівництво лаврської дзвіниці та затвердження прав Києво-Печерської лаври на володіння Либідською та Новодницькою річковими переправами. Лист гетьмана Скоропадського Київському губернатору по цьому питанню* (1720, 29 серпня – 1 грудня). Ф.59. Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією (Оп. 1, Спр. 40, Арк. 5), Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК).
- Справа про надсилання до академії мистецтв відомостей про архітектурні та історичні пам'ятки лаври (1886-1901)*. Ф. 128. Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, м. Київ. (Оп. 2, Спр. 334, Арк. 83). Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК).
- Сундюков, І. (2007, 9 листопада). Німці в Києві. *День*, 193.
<https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/nimtsi-v-kyievi>
- Терещук, Г. (2009, 29 червня). Церковні дзвони цілюють людину – майстер-дзвонар. *Радіо Свобода*.
<https://www.radiosvoboda.org/a/1764936.html>
- Тиравський, В. (2023, 22 листопада). Німецький архітектор розповів, як потрібно відновлювати зруйновані церкви в Україні після війни. *Foreign*.
<https://foreignukraines.com/2023/11/22/philipp-meuser-told-how-destroyed-churches-in-ukraine-should-be-restored-after-the-war/>
- Федорів, Ю. (1967). *Історія церкви в Україні*. Українська видавнича служба, Лондон.
- Халєбський, П. (2009). *Україна – земля козаків: Подорожній щоденник*. Ярославів Вал.
- Cassirer, E. (2021). *The Philosophy of Symbolic Forms*. Routledge Taylor and Francis Group London and New York.
- Kummereincke S. (2023). *Geschichte Hamburgs. Von der Hammaburg zur HafenCity*. Ellert & Richter Verlag.
- Nachrichten aus Schlüters Leben. *Zentralblatt der Bauverwaltung*, 1898. S. 15

REFERENCES

- Asadcheva, T. (2024, 24 kvitnia). Vid istorychnoi pamiatky do Budivli Pravosuddia: chym tsikavyi Klovskiy palats.
<https://lukl.kyiv.ua/vid-istorychnoyi-pamyatky-do-budivli-pravosuddya/>
- Asieiev, Yu.S. (1976). *Rozpovidi pro arkhitekturni skarby*. Radianska shkola.
- Biletskyi, P.O. (1981). *Ukrainske mystetstvo druhoi polovyny XVII-XVIII stolit*. Mystetstvo.
- Bloher Oksana, H. (2018, 11 bereznia). Tsikavo pro dzvony
<https://korali.info/temy/cikavo-pro-dzvoni.html>
- Didenko, T.A. (ukl.) (2017). *Sviata Sofia Kyivska. Informatsiina dovidka*. Biblioteka im. S. Oliinyka.
- Donesennia Yohana Gottfrida Shedelia arkhimandrytu Tymofiiu Shcherbatskomu ta chlenam Dukhovnoho soboru Kyievo-Pecherskoi lavry z pryvodu krytychnykh zauvazhen chentsiv, shcho ohlianuly v tsilomu zvedenu dzvinytsiu (1741, 31 travnia). F. 128. Kyievo-Pecherska Cviato-Uspenska lavra, m. Kyiv. (Op. 1, Spr. 27, Ark. 34-34). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v misti Kyievi (TsDIAK).
- Ekstrakt (vytiah) z knyhy vytrat na budivnytstvo Velykoi lavrskoi dzvinytsi, yakyy mistyy informatsiiu pro lyttia dzvoniv, vysotu dzvinytsi z khrestom ta okremi vymiry za 1742 r., pro vydachu svidotstva Yohanu Gottfridu Shedeliu u 1751 r. shchodo blahopoluchnoho zavershennia roboty v Lavri ta in. (1746–1751 rr.). F. 128. Kyievo-Pecherska Cviato-Uspenska lavra, m. Kyiv. (Op. 3, Spr. 1, Ark. 1-2). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v misti Kyievi (TsDIAK).
- Ernst, F. (1918). *Kyivski arkhitektury XVIII viku*. Drukar.
- Yeroshkina, O. O. (2019). *Epokha klasysyzmu : navch. posibnyk. Vyd. 2-he, rozshyr. ta dopov.* KhNUMH im. O. M. Beketova.
- Isaievych, Ya. D. (1981). Martyn Hrunevch i yoho opys Kyieva. *Vsesvit*, 5, 204 – 211.
- Kindratiuk, B. (2012). *Dzvonarska kultura Ukrainy: monohrafichne doslidzhennia*. Vyd-vo Prykarp. nats. un-tu im. Vasylia Stefanyka.
- Kopiia kontraktu ukladenoho mizh arkhimandrytom Kyievo-Pecherskoi lavry Romanom Kopoii z bratiiem arkhitektorom Yohanom Hotfridom Shedelem na budivnytstvo za 3 roky tsehlianoi dzvinytsi za danym zrazkom (1731, 23 liutoho). F.128. Kyievo-Pecherska Cviato-Uspenska lavra, m. Kyiv (Op. 1, Spr. 27, Ark. 10), Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v misti Kyievi (TsDIAK).
- Korzh, L. (1983). *Lavrskia dzvinytsia*. Budivelnik.
- Lyst imperatrytsi Anny Ivanivny arkhiepyskopu Kyivskomu Rafailu pro daruvannia hotovalni ta provedennia molebni bilia moshchei Sv. Varvary (1739, 21 liutoho). F.220. Kolektsiia dokumentiv, zibranykh Kyivskoiu arkheohrafichnoiu komisiieiu (Op. 1, Spr. 337, Ark. 1-2 zv.), Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v misti Kyievi (TsDIAK).
- Lukianchuk, H. (2017, 22 serpnia). Symvol yednosti ta sobornosti. *Holos Ukrainy*
<https://www.golos.com.ua/article/292772>
- Pro ulashtuvannia Lavrskoi Velykoi dzvinytsi kamiano i na hodynyk (1731-1759). F.128. Kyievo-Pecherska Cviato-Uspenska lavra, m. Kyiv (Op. 1, Spr. 27, Ark. 34), Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v misti Kyievi (TsDIAK).
- Sitkarova, O. V. (2009). *Formuvannia arkhitekturnoho ansamblu Kyievo-Pecherskoi lavry XVII–XX st. U Arkhitekturna-budivelna diialnist v Kyievi ta Kyievo-Pecherskoi lavri v 1740–1760-kh rr.* Ch. III., T. 3. Khimdzhest.
- Sichynskyi, V. (1956). *Istoriia ukrainskoho mystetstva. T.I. Arkhitektura*. Nauk. t-vo im. Shevchenka.

- Smolii, V. A. (hol. red.). (2013). *Entsyklopediia istorii Ukrainy : [u 10 t.]*. T. 10 : T–Ya . Naukova dumka.
- Sprava pro asyhnuvannia hroshovykh sum na budivnytstvo lavrskoi dzvinytsi ta zatverdzhennia prav Kyievo-Pecherskoi lavry na volodinnia Lybidskoiu ta Novodnytskoiu richkovy my perepravamy. Lyst hetmana Skoropadskoho Kyivskomu hubernatoru po tsomu pytanniu* (1720, 29 serpnia – 1 hrudnia). F.59. Kolektsiia dokumentiv, zibranykh Kyivskoiu arkhieohrafichnoiu komisiieiu (Op. 1, Spr. 40, Ark. 5), Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v misti Kyievi (TsDIAK).
- Sprava pro nadsylannia do akademii mystetstv vedomostei pro arkhitekturni ta istorychni pamiatky lavry (1886-1901)*. F. 128. Kyievo-Pecherska Cviato-Uspenska lavra, m. Kyiv. (Op. 2, Spr. 334, Ark. 83). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v misti Kyievi (TsDIAK).
- Sundiukov, I. (2007, 9 lystopada). Nimtsi v Kyievi. Den, 193.
<https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/nimtsi-v-kyievi>
- Tereshchuk, H. (2009, 29 chervnia). Tserkovni dzvony ztsiliuiut liudynu – maister-dzvonar. Radio Svoboda.
<https://www.radiosvoboda.org/a/1764936.html>
- Tyravskiy, V. (2023, 22 lystopada). Nimetskyi arkhitekt rozpoviv, yak potribno vidnovliuvaty zruinovani tserkvy v Ukraini pislia viiny. *Foreign*.
<https://foreignukraines.com/2023/11/22/philipp-meuser-told-how-destroyed-churches-in-ukraine-should-be-restored-after-the-war/>
- Fedoriv, Yu. (1967). *Istoriia tserkvy v Ukraini*. Ukrainska vydavnycha sluzhba, London.
- Khalebskyi, P. (2009). *Ukraina – zemlia kozakiv: Podorozhnii shchodennyk*. Kyiv: Yaroslaviv Val.
- Cassirer, E. (2021). *The Philosophy of Symbolic Forms*. Routledge Taylor and Francis Group London and New York.
- Kummereincke S. (2023). *Geschichte Hamburgs. Von der Hammaburg zur HafenCity*. Ellert & Richter Verlag.
- Nachrichten aus Schlüters Leben. *Zentralblatt der Bauverwaltung*, 1898. S. 15

CC Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)